

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті досліджено суспільно-політичні процеси становлення і розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ століття. Проаналізовано взаємозв'язок краєзнавчо-екскурсійної справи з краєзнавством та охороною пам'яток. Розкрито запровадження краєзнавчих екскурсій в навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів.

Ключові слова: краєзнавчо-екскурсійна справа, краєзнавчі екскурсії, краєзнавство, охорона пам'яток, навчально-краєзнавчі екскурсії.

I. Вступ. В сучасних умовах розбудови незалежності в Україні, невід'ємною складовою національного і духовного відродження стає краєзнавчо-екскурсійна справа як важливий фактор освіти, підвищення культурного рівня, виховання, екологічного оздоровлення українського суспільства. В зв'язку з цим стає необхідним дослідження основних напрямів краєзнавчо-екскурсійної справи в історичному вимірі. З самого початку свого розвитку вона виконувала важливі науково-пізнавальні функції, тісно взаємодіяла з краєзнавчою, пам'яткоохоронною, природоохоронною роботою. Особливого значення набуває відродження кращих традицій вітчизняного екскурсознавства у краєзнавчій роботі серед молоді та учнівства.

Аналіз стану наукової розробки досліджуваної проблеми визначає такі етапи: 20-ті — 50-ті роки, 60-ті — 80-ті роки, 90-ті роки ХХ ст. і 2000-ні роки. Необхідно відмітити, що в літературі 1960–80-х років питання розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст. в Україні окремо не розглядалося. І тільки з прийняттям незалежності України запропонована тематика починає обговорюватися на науково-практичних конференціях і висвітлюватися в працях науковців. Зокрема Я. Верменич розкриває питання про використання матеріалів з життя і діяльності видатних вчених 20-х років в сучасних краєзнавчо-екскурсійних програмах¹. Розвідка Р. Маньковської присвячена становленню музейної мережі України в 1920-х роках як передумови розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи². Краєзнавчий та екскурсійний аспект діяльності Спілки письменників України у 20-х роках визначає В. О. Савчук³. Основні на-

прями краєзнавчо-екскурсійної справи 20-х років у короткому екскурсі в історію вітчизняного туризму узагальнює С. І. Попович⁴.

В історіографії досліджуваної теми важливими є наукові видання Інституту історії України НАН України і Всеукраїнської спілки краєзнавців “Історія України, маловідомі імена, події, факти”, журнал “Краєзнавство” тощо.

II. Постановка завдання. Актуальність дослідження зумовлюється тим, що історичний розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи у контексті суспільно-культурологічних процесів 20-х років ХХ ст. в Україні, поки що, є недостатньо вивченим і потребує подальшого глибокого осмислення. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналітичного підходу з урахуванням історичної практики та досвіду, узагальнити основні закономірності розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи у 20-х роках і впроваджувати їх на якісно новому сучасному рівні.

III. Результати дослідження. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст. відбувався в складних суспільно-політичних умовах. Саме тоді, коли починала утверджуватися нова державна система, був період короткочасного, але значного піднесення освітньо-культурологічних процесів. Краєзнавчо-екскурсійна робота займала чільне місце в діяльності навчальних закладів: шкіл, технікумів, робітфаків, інститутів. Шкільні програми з ряду дисциплін базувалися на краєзнавчому матеріалі, екскурсії, в свою чергу, доповнювали їх, розширювали загальний кругозір у школярів та студентів.

Педагогічна цінність екскурсій полягала в тому, що вони надавали можливість учням

охоплювати складні явища, синтезувати матеріал, який накопичувався в процесі навчальної роботи, поширювати кругозір та практичний досвід⁵. В 1920-х роках значну увагу було приділено викладанню краєзнавства. Краєзнавчий матеріал збирався шляхом екскурсій і тривалих систематичних спостережень, “тому що за одну екскурсію нічого не зробиш”⁶. Екскурсії були основою вивчення курсу “Краєзнавство”. Найпоширенішою формою навчання було проведення краєзнавчих екскурсій до лісу, на річку, в сусідні села, по історичних місцях, у музеї⁷. Краєзнавчі екскурсії організовувалися як міськими, так і сільськими школами. В перший рік навчання першого концентру трудової школи проводилися екскурсії для вивчення кварталу, району. Другий рік навчання програмував екскурсію по місту, а третій — по всій окрузі. На другому концентрі продовжувалося вивчення місцевого матеріалу засобами екскурсій. Четвертий рік навчання передбачав розширену екскурсійну програму по УСРР та СРСР⁸. Учням сільських трудових шкіл екскурсії “відкривали нові підходи до свого села”⁹.

В 1924 році для 1217 учнів і 96 учителів Уманського, Шевченківського, Білоцерківського, Київського округів організовувалися екскурсії за маршрутами: Корсунь — Київ, Вільшана — Київ — Катеринослав — Кривий Ріг — Звенигородка, Миронівна — Київ — Канів, Сухоліси — Фастів — Москва — Ленінград — Сухоlesh, Городище — Черкаси — Катеринославль — Херсон — Одеса — Миколаїв — Кривий Ріг — Городище. Це були учні та вчителі Шполянської, Боярської, Богуславської, Деренківської, Ржищівської, Городищенської, Христинівської, Петропавлівської, Канівської трудових шкіл. В тому ж 1924 році організовувалися екскурсії для 427 учнів та 53 вчителів 12 трудових шкіл і двох дитячих будинків м. Києва¹⁰. Для 750 учнів установ соціального виховання Криворізького округу були заплановані екскурсії до Катеринослава, в Асканію Нову, до Дніпровських порогів. Готувалися до екскурсій також 504 учні з 10 шкіл міста Катеринослава¹¹. В 1926 році трудові школи № 4 і № 5 міста Жмеринки організовували екскурсії для 7 учнівських груп¹². Переборюючи складності організаційних моментів, школи намагалися розширити маршрути екскурсій в напрямках: до Криму, Москви, Ленінграду, Кавказу і, навіть, до Уралу. В 1924 році 12 шкіл Полта-

ви запланували далекі екскурсії для 786 учнів¹³.

Важливою передумовою розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні стало також піднесення краєзнавства. У 1920-х роках відбувся своєрідний злет краєзнавства, як безцінної скарбниці збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього найкращого, що витримало випробування часом в сфері духовної і матеріальної культури¹⁴.

Краєзнавчо-екскурсійна робота спрямовувалася не на просте споглядання і розвагу, а, насамперед, на визначення цінності краю з точки зору природних особливостей, наявності корисних копалин, розвитку продуктивних сил, історико-культурної спадщини, умов життя населення, тощо. З цією метою в краєзнавчих осередках було розроблено таку схему проведення екскурсійно-краєзнавчих досліджень, яка допомагала екскурсантам скласти характеристику раніше недосліджених і невивчених районів України. Екскурсанти оглядали місцевість і докладно зафіксували всі її особливості, які були пов’язані і з кліматичними умовами, і з географічним положенням, геологічною структурою. Найцінніші відомості надавали місцеві жителі районів. Вони, використовуючи в своїх розповідях перекази, легенди, спомини своїх давніх родичів, описували, наприклад, тваринний і рослинний світ краю в минулому. Екскурсанти складали його порівняльну характеристику, використовуючи здобутий матеріал. Екскурсанти розкривали історію краю, але головна увага була звернута на його сучасне промислово-виробниче значення, на громадське життя, культурний розвиток, умовне життя населення і його зайнятість, зокрема в організації кустарних ремесел¹⁵.

Збір фактичного матеріалу був основним завданням екскурсанта-краєзнавця. Від нього вимагалось дотримуватися основ, які надавали кожному дійству наукову цінність. Такими основами були: найбільша точність і докладність опису явища, за яким велось спостереження.

Краєзнавчі дослідження завжди були властиві екскурсіям. Саме під час подорожей, завдячуючи особливій гостроті вражень, розвивалися допитливість і спостережливість. Для підвищення їх ефективності, екскурсанту рекомендувалося вивчати спеціальну літературу.

Екскурсії визнавалися великою культурною справою. І дійсно, екскурсант під час по-

Схема проведення краєзнавчо-екскурсійних досліджень

Характеристика нового куточка життя на основі зібраного матеріалу.

I. Географічні, геологічні і кліматичні особливості.

II. Природні багатства рослинного і тваринного царства в минулому і сучасному.

III. Історичні пам'ятники і історія краю в зв'язку з характерними особливостями природи.

IV. Побутові умови життя населення даного краю і кустарні ремесла.

V. Промислово-виробниче значення даного краю для держави.

VI. Громадське життя і культурне багатство.

дорожі знайомився з тим, як в інших місцях робітники і селяни будують життя, з побутом народностей, що населяли Радянський Союз, вивчав природу. У дорозі, постійно зустрічаючись з населенням, особливо з селянством, спілкуючись з ним, він розповідав про те, що довелося побачити і почути, про життя свого міста, фабрики¹⁶.

Краєзнавчі дослідження екскурсантів використовувалися для створення різнопланових маршрутів. Основна увага приділялася освітнім, тематичним, які склалися за певною програмою. Водночас не залишалися поза увагою маршрути, які пролягали через місцевості, привабливі для літнього відпочинку, особливо ті, які були придатні для організації кліматологічних і бальнеологічних курортів¹⁷. Керівні краєзнавчі органи, комісії багато працювали в напрямку використання своїх внутрішніх резервів для підняття краєзнавчо-екскурсійної справи. В 1926 році Центральне бюро краєзнавства за дорученням культвідділу ВЦРПС взяло на себе справу допомоги членам профспілок і трудящим СРСР у проведенні екскурсій по найрізноманітніших районах країни. Для виконання поставленого доручення Центральне бюро організувало в своїй структурі екскурсійно-довідкове бюро, яке почало співпрацювати з усіма республіканськими краєзнавчими комітетами¹⁸. Український Комітет Краєзнавства активно підтримував починання, спрямовані на розвиток екскурсіїї справи. В 1928 році наукове товариство Комітету взяло активну участь у створенні Українського мішаного пайового

екскурсіїїного товариства¹⁹. В тому ж 1928 році Комітет розробив і направив у краєзнавчі товариства і комісії матеріали з питань екскурсіїїної роботи. Пропонувалося здійснити такі заходи: 1. Крайові організації повинні зв'язуватися з тими державними й громадськими установами, що керують екскурсіїїною справою. При цьому бажане не формальне представництво, а й активна участь в роботі цих установ. 2. Де немає таких установ, краєзнавчі організації мусять взяти на себе ініціативу створення екскурсіїїного центру. Краєзнавчим організаціям рекомендувалося складати маршрути для екскурсіїїних груп, сконцентрувати у себе всі відомості про найзручніші місця відпочинку й харчування в окрузі, про вартість послуг, видавати короткі путівники, направляти у місцеву пресу описи найцікавіших місць округи.

Зважаючи на надто малу кількість екскурсіїїних кадрів, краєзнавчим організаціям пропонувалося взяти на себе початкове об'єднання всіх місцевих сил в справі обслуговування екскурсіїїних груп екскурсоводами, на них також покладалася організація екскурсіїїних баз там, де ще не працювали державні, і що цікаво, бажаним на базах було створення, хоча б невеликих, краєзнавчих виставок. Рекомендуючи зазначені заходи, закликаючи краєзнавчі організації до виявлення якнайширшої ініціативи, комітет висловлював впевненість у тому, що краєзнавчі організації зуміють активно охопити екскурсіїїну галузь роботи і тим самим виконати громадську справу "величезної ваги"²⁰.

В плані роботи Українського комітету краєзнавства на 1928/29 рік відмічалася необхідність подальшого зміцнення краєзнавчої роботи, поєднання її з екскурсійною. Краєзнавчим товариствам та комісіям було запропоновано відкривати екскурсійні центри і підкреслювалося, що це лише початок великої справи, яка повинна продовжуватися надалі²¹. Цілком закономірним було обрання головою комісії краєзнавчих екскурсій Всеукраїнського екскурсійного товариства керівника етнологічно-краєзнавчої секції Слобожанської комісії краєзнавства професора О. Ветухова²². Голова Слобожанської комісії краєзнавства Д. Зеленін підкреслював, що українська культура жива і дієва не стільки існуванням центральних культурно-освітніх установ, скільки активністю широких мас населення на місцях²³. Саме такою активністю характеризувалася просвітницько-екскурсійна діяльність окружних та інших місцевих краєзнавчих організацій.

Краєзнавчі організації пропонували свої дослідження для створення нових екскурсійних маршрутів, а також самі проводили як наукові, так і просвітницькі екскурсії. В 1927 році Білоцерківське краєзнавче товариство, засноване в 1926 році, працювало над виданням краєзнавчого збірника “Білоцерківщина”. Товариство Ново-Олександрівської трудшколи Мелітопольського округу організувало геологічні екскурсії. Гурток аматорів світознавства та краєзнавства міста Хорол Лубенського округу проводив природно-географічні екскурсії з вчителями²⁴. Вінницьке краєзнавче товариство випустило плакат “Опис Вінницької округи”, з відомостями про природу, історію, економіку, населення, культурні установи. Волинське краєзнавче товариство видало книгу “Волинська округа” для вчителів трудшкіл Волині. Коростенське краєзнавче товариство відзначалося археологічними пошуками, внаслідок яких, крім численних експонатів музею, з’явилася книга Ф. А. Козубовського “Записи про досліді археологічні коло міста Коростеня року 1925”. Краєзнавче товариство Ізюмського округу в 1925–1926 роках видало два номери цікавого видання “Старовинності Ізюмщини”²⁵. Заходами краєзнавчого комітету Кам’янець-Подільського округу проводились екскурсії по Кам’янцю та його околицях для членів профспілок, робітників освіти, учнів. Організуючи їх, краєзнавчий комітет зв’язувався

з багатьма екскурсійними базами УСРР та РРФСР. Краєзнавче товариство Кременчуцького округу діяло на базі педагогічного технікуму і працювало над підготовкою до друку “Довідника по Кременчуччині”²⁶. Робота Воронезького краєзнавчого гуртка в 1928 році складалася з вивчення теоретичних питань, заслуховування доповідей, зокрема, “Техніка краєзнавчих екскурсій”. З практичної дослідної роботи гуртка потрібно відзначити дослідження міста Воронежа для створення його докладної карти. Бердянське товариство працювало над вивченням низки сіл, заснуванням місцевого музею та виданням “Провідника для курортників”²⁷. В 1929 році членами Кам’янець-Подільського краєзнавчого товариства на учительських курсах було прочитано лекції з методики та методології краєзнавства, проведено зразкові екскурсії. Малинська філія Коростенського краєзнавчого товариства працювала над екскурсійним довідником по Малину та його околицях, Хорольський гурток Лубенського товариства організував екскурсії по сумісних районах²⁸.

На одне з перших місць у програмі культурної революції вийшли питання подолання неписьменства, освіти та самоосвіти робітників і селян. Вирішити їх в короткий термін можливо було лише шляхом здійснення низки заходів. Зокрема, у позашкільній освіті все більшого значення набувала практика безпосереднього знайомства з оточуючою природою, пам’ятками історії, культури. Навчальний матеріал все частіше подавався через комплекс екскурсій шляхом наочного показу і сприйняття навколишнього середовища.

Таким чином, масовість і залучення широких кіл громадськості до пам’яткоохоронної роботи, в багатьох випадках, відбувалися шляхом екскурсій і подорожей. Екскурсійний рух збагачувався за рахунок вивчення цінних історико-культурних пам’яток, і сам вкладав значний внесок в їх виявлення, збереження та популяризацію. Екскурсанти, зустрічаючись з пам’ятками історичної вартості, спостерігаючи та описуючи їх, допомагали робити велику справу²⁹. Виходячи з цього, пам’яткоохоронні структури звернулися через журнал “Краєзнавство” до учасників краєзнавчо-екскурсійного руху з закликом про те, що вони повинні на кожному кроці почувати себе неначе інспектором охорони пам’яток природи та культури і дбати, щоб інші їх охороняли³⁰. Краєзнавчо-екскурсійні центри працювали в

єдиному напрямку з пам'яткоохоронними. Деякі з них, наприклад на Харківщині, офіційно входили до складу місцевих комітетів охорони пам'яток³¹.

На основі збережених пам'яток здійснювалася значна кількість тематичних екскурсій, для яких навіть розроблялося спеціальне знаряддя. Всі екскурсійні спостереження, опис місцезнаходження пам'яток, обміри записувалися у зошит значного розміру, що було зручно для накреслення в них планів місцевості³².

Таке спрямування пам'яткоохоронної роботи сприяло розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи, адже пам'ятки історії, культури, природи становили основний фонд об'єктів для екскурсій і подорожей. Серед них потрібно виділити пам'ятні місця, пов'язані з життям і творчістю видатних діячів науки і культури. В 1922 році, в зв'язку з 200-річчям з дня народження Г. Сковороди, під охорону було прийнято його могилу в селі Пан-Іванівка. Туди, спеціально, за дорученням Укрголовполітосвіти, виїхала комісія слухачів Харківських трирічних педкурсів ім. Г. Сковороди. В своєму звіті вони відмітили зацікавленість екскурсантів цим історичним місцем³³. В 1923–1924 роках були взяті під охорону церква Богдана Хмельницького в Суботові, бійниці XVII століття, Замкова гора в Чигирині з руїнами замку колишньої резиденції гетьмана Богдана Хмельницького, церква Медведівського монастиря³⁴. Ці пам'ятки увійшли до екскурсійного маршруту Шевченківського округу: Черкаси — Бужин — Чигирин — Суботово — Жаботин — Кам'янка — Сміла — Черкаси³⁵. В 1924 році Черкаський окружний комітет охорони пам'яток мистецтва зберіг від знесення церкву в місті Кам'янка, як пам'ятку історії, пов'язану з рухом декабристів³⁶. В 1927 році Харківський краєвий комітет доклав значних зусиль для збереження від руйнування будинку декабристів Муравйових-Апостолів на Лубенщині³⁷.

З самого початку пам'яткоохоронна справа, як вже зазначалося, трималася на активності громадськості, яку залучили до практичної роботи. Так члени Полтавського комітету охорони пам'яток культури, організовуючи екскурсії до музею Полтавського губерньського земства, знайомили екскурсантів не лише з історичним минулим краю, а й зі станом його пам'яток³⁸.

Виходячи з накопиченого досвіду 20-х років, пленум Комітету охорони пам'яток культури, який відбувся 23 травня 1930 року, в резолюції рекомендував: широко популяризувати цінність пам'яток минулого та їх значення для будівництва соціалістичної культури через періодичну пресу, видавати популярну літературу, провідники з описом пам'яток і заповідників, обов'язково влаштовувати екскурсії. Такі заклики були декларативними, але на місцях в 20-х роках робота в цьому напрямку дійсно проводилася, хоча практично здійснювати її було важко і в економічному і в політичному відношенні. Показовою в цьому напрямку була діяльність інспектора Черкаського окружного комітету охорони пам'яток історії і культури О. М. Олександрова. З метою збереження старовинних монастирів краю він пропагував використання їх приміщень для проведення екскурсій і проживання екскурсантів. Регіональному розгалуженню екскурсійних маршрутів сприяла робота краєвих, окружних та місцевих пам'яткоохоронних комісій, одне з головних завдань яких полягало у складанні першого зведеного реєстру пам'яток.

Для створення зведеного реєстру пам'яток історії, культури та природи територія Української РСР була поділена відповідно до географічно-природних та історичних ознак. Зокрема, Київська інспектура на 16 округів, Харківська — на 12, Одеська — на 9, Дніпропетровська — на 5. І саме через екскурсії планувалося здійснювати інформаційно-популяризаторську роботу комісій.

IV. Висновок. Таким чином, краєзнавчо-екскурсійна справа у 20-х роках ХХ ст. охоплювала широкі верстви населення. Незважаючи на заідеологізованість, краєзнавчо-екскурсійна справа активно сприяла ефективності навчально-виховного процесу в школах, взаємодіяла з розвитком краєзнавства. Краєзнавчі розвідки закладалися в екскурсійні маршрути, краєзнавчі товариства організовували екскурсії, екскурсанти допомагали складати кадастри пам'яток України. Краєзнавчо-екскурсійна справа сприяла пам'яткоохоронній роботі, пропаганді пам'яток історії, культури та їх збереженню. Крайці здобутки краєзнавчо-екскурсійної справи 20-х років необхідно впроваджувати для її подальшого розвитку на сучасному рівні.

Джерела та література

- 1 Верменич Я. Висвітлення в ході екскурсій внеску Д. М. Щербаківського в розбудову музеїв Києва в 20-х роках ХХ ст. // Туристичні ресурси України. — К., 1996. — С. 67–73.
- 2 Маньковська Р. В. Становлення музейної мережі України в 20-х роках ХХ ст., як передумова розвитку вітчизняного туризму. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1, 4, 2. — К., 1998. — С. 185–188.
- 3 Савчук В. О. Краєзнавчий та туристично-екскурсійний аспекти в діяльності Спілки письменників України у 20–80-х рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1, ч. 2. — К., 1998. — С. 203–207.
- 4 Попович С. Короткий екскурс в історію вітчизняного туризму. // Краєзнавство. — 2000. — № 1–2. — С. 88–98.
- 5 Година М. Екскурсії та туризм у шкільній та піонерській роботі. — К.: Радянська школа, 1932. — С. 12.
- 6 Вінник Г. Краєзнавча робота піонерзагону // Дитячий рух. — 1929. — № 3. — С. 13.
- 7 Гриценко М. С. Нариси історії школи в Українській РСР (1917–1965). — К.: Радянська школа, 1966. — С. 54, 110.
- 8 Миловидов Л. Краєзнавство в школі. — Х.: Держ. вид-во України, 1929. — С. 5, 52.
- 9 Парфенюк В. Екскурсійні враження // Виробнича думка. — 1928. — № 2. — С. 4.
- 10 ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 858. — Арк. 43.
- 11 Там само. — Спр. 857. — Арк. 22.
- 12 Там само. — Спр. 856. — Арк. 4.
- 13 Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті багатівікових традицій українського народу // Краєзнавство у відродженні духовності. Досвід, проблеми, перспективи. — К., 1998. — С. 35–40, 55–57, 76–81, 89, 90.
- 14 Погребецкий Н. В помощь туристу. — Х.: Вестник физической культуры, 1928. — С. 6.
- 15 Степанов Д. А. Памятка рабочего туриста. — М.-Л.: Госуд. Изд-во. — С. 115
- 16 Криворотченко М. Чергове завдання до обліку краєзнавчих об'єктів // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 9.
- 17 Державний архів Харківської області. — Ф. Р. 1013. — Оп. 1. — Спр. 961. — Арк. 2–3.
- 18 ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 5. — Спр. 249. — Арк. 3.
- 19 Лист до всіх краєзнавчих організацій // Краєзнавство. — 1928. — № 1. — С. 22.
- 20 Звіт Українського Комітету Краєзнавства на 1 січня 1929 р. Додаток № 2. План роботи УКК на 1928/1929 // Краєзнавство. — 1929. — № 6–9. — С. 29.
- 21 Бабенко Л. Л. Роль інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х – на поч. 30-х років: Дис. канд. іст. наук: 07.00.2 Полтавський пед-й ін-т ім. В. Г. Короленка. — Полтава, 1992. — С. 95.
- 22 З життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство, 1927. — № 3. — С. 25.
- 23 Там само. — С. 146.
- 24 Там само. — С. 26–27.
- 25 З краєзнавчого життя // Краєзнавство. — 1929. — № 3–10. — С. 24–26.
- 26 Погребецкий М. Туристова пам'ятка. — Х.: Фізкультура, 1928. — С. 146.
- 27 Рудницький С. Радянська туристика одна з підйом краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 27.
- 28 Державний архів Харківської області. — Ф. Р. 845. — Оп. 3. — Спр. 1029. — Арк. 78–79.
- 29 Археологічне справління для екскурсій // Охорона пам'яток культури на Україні. Збірник 1. — Харків: Держ. вид-во України, 1927. — С. 19.
- 30 ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1165. — Арк. 12.
- 31 Там само. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 11.
- 32 Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р. 65. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 130, 132.
- 33 Тронько П., Нестуля О. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури. В. 6 ч. Ч. 1. — К., 1989. — С. 9, 53–54.
- 34 Державний архів Полтавської області. — Ф. Р. 2068. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 21.
- 35 Нестуля О. Охорона пам'яток за гетьманату (1918) // Укр. іст. журн. — 1994. — № 2. — С. 101–103.
- 36 Резолюція Пленуму Комітету Охорони пам'яток культури // Краєзнавство. — 1930. — № 1–5. — С. 166.
- 37 ДАЧО. — Ф. Р. 65. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 87, 94.
- 38 Дубровський В. В. Охорона пам'яток культури на Україні. — Х.: Держ. вид-во, 1927. — С. 103.

Olena Kostukova

The main trends of development of the local lore and excursion activity

The article is devoted to the research of processes in the development of the study of local lore and excursion industry in Ukraine in the 1920's. The study proves that the development of the excursion industry was done on the basis of such important cultural fields as country studies protection of Historical monuments. The article shows the use of excursions in the educational process in secondary schools, vocational schools, and higher educational establishments.

Key words: *local lore and excursion activity, preservation of monuments, local lore excursions.*

